

BARBARA GAWDA

Pismo jako forma ekspresji i projekcji

Handwriting as a form of expression and projection

POJĘCIE PISMA

Pismo określa się jako „zbiór znaków służących do przedstawiania i utrwalania mowy” (*Encyklopedia popularna*, 1962). Według innego źródła są to znaki utrwalające myśli ludzkie (*Encyklopedia powszechna*, 1965). Pismo jest zapisem języka – według *The Columbia Encyclopedia* (1954). Polski kryminolog, znawca problematyki ekspertyzy pisma, Kegel określa pismo jako nie tylko zespół przyjętych powszechnie znaków, utwalony na jakimś podłożu (pismo klinowe, hieroglify, greckie czy inne pismo), lecz także znaki wodne na banknotach, szyfry, wizerunki na pieczęciach, wszelkie znaki utrwalające myśl ludzką. Wyróżnia szereg rodzajów pisma (Kegel 1973) w zależności od kryteriów stanowiących podstawę podziału, na przykład pismo składające się z pojedynczych znaków (tatuaż, herb czy inne) oraz pismo składające się z systemów znaków (alfabetyczne).

Różne cywilizacje wykształciły różne formy wyrażania, a co za tym idzie różne formy pisma, jako że pismo jest formą wypowiedzi. W starożytnym Egipcie powstało pismo hieroglificzne. Asyryjczycy stworzyli na przykład pismo klinowe. Natomiast pismo alfabetyczne (fonetyczne) składa się z szeregu znaków będących umownymi odpowiednikami dźwięków artykulacyjnych. Istnieje szereg odmian pisma alfabetycznego w zależności od tego, kto jakim alfabetem się posługuje. Na przykład pismo gotyckie, zdaniem niektórych znawców, zdeterminowane jest wpływami kulturowymi. Callewaert (1962) uważał, iż wizerunek tego pisma należy wiązać z rozkwitającym w owym czasie gotykiem.

Pismo łacińskie, jego zdaniem, przypomina „kształt budowli romańskich i politykę cesarów” (Callewaert 1962 s. 27). Pismo jest zdeterminowane tendencjami kulturowymi i geograficznymi. Współczesne pismo alfabetyczne określa się jako uproszczone w swojej formie, co miałoby być wyrazem pośpiechu, biegu cywilizacji, a także dążenia do konkretności, większej precyzji czy jasności. Generalnie należy przyjąć, iż forma liter (znaków graficznych) ewoluuje w zależności od biegu wydarzeń historycznych, stylu epoki, kultury, tradycji, poziomu rozwoju danego narodu. Niektórzy grafologowie twierdzą wręcz, iż każdy naród posiada sobie właściwy sposób pisania (Michon 1899). Pismo oprócz tego, iż jest zespołem konwencjonalnych znaków, stanowi odpowiednik myśli, środek komunikacji. Jest efektem bardzo złożonej aktywności, zdeterminowanej współpracą szeregu złożonych mechanizmów: ruchowego, czuciowego, wzrokowego, jak również składnika wyższego rzędu związanego z czynnością mowy (zdolność rozumienia symboli językowych, pisania tych symboli i układania ich w zdania – Chłopicki, Olbrycht 1959, s. 8). Indywidualne właściwości danego organizmu, stan zdrowia, stan układu nerwowego, fizjologia oddziałują w sposób istotny na pismo. Ponadto jego obraz zależy od indywidualnego rozwoju człowieka (warunków nauczania, nawyków, poziomu wykształcenia, zwyczajów kulturowych). Interesujące wydaje się także stanowisko Callewaerta, twierdzącego, iż „pismo jest uwarunkowane morfologią znaków graficznych” (1962, s. 27). Oznacza to, iż wzorzec graficzny (nauczany model pisma) ma wpływ na obraz pisma. Pismo podlega procesowi ewolucji, a później – podobnie jak człowiek – procesowi inwolucji (starzenia się).

ROZWÓJ PISMA

W rozwoju pisma wyodrębniono trzy etapy (Auzias, Denner, Ajuriaguerra 1978). W pierwszej fazie (tzw. przedkaligraficznej) pisane linie proste są załamane, chwiejące się, kanciaste, nie dochodzą do punktów, wielkość i kierunek nie są zachowane we właściwy sposób, poszczególne połączenia są niezgrabne. Można ponadto stwierdzić trudności w utrzymaniu linii poziomej. Druga faza rozwoju pisma (kaligraficzna) przypada na wiek około 8–10 lat. Obserwuje się wówczas dokładniejsze odwzorowywanie kaligraficznych modeli liter. Pismo jest bardziej swobodne, poprawia się linia, łączenia, wykończenia liter są dokładniejsze, kreski nad i pod literą – prostsze. W wieku od około 12 do 16 roku życia obserwuje się kryzys w rozwoju pisania. Podobny kryzys uwidacznia się w rozwoju twórczości plastycznej. Prawdopodobnie ich przyczyny wiążą się z tym samym źródłem, to jest z fizjologiczno-psychologicznymi przemianami, a także z pewnymi czynnikami społecznymi. Po tym okresie następuje kolejna faza (postkaligraficzna) – polega ona na odejściu od modelu kaligraficznego. Wraz z rozwojem motorycznym pismo staje się szybsze, płynniejsze, nabiera cech

indywidualnych, charakterystycznych tylko dla danej osoby. Oczywiście cechy indywidualne mogą pojawić się wcześniej (w wieku 13 czy 14 lat), zależy to bowiem od jednostki: jej specyfiki, rozwoju i osobowości. Z powyższych rozważań wynika, iż na obraz pisma wpływają czynniki natury rozwojowej, fizjologicznej, kulturowej, historycznej i społecznej.

PSYCHOLOGICZNA ANALIZA PISMA A TEORIA PROJEKCJI

Psychologiczna analiza pisma jest jedną z metod projekcyjnych. Podstawowe założenia dotyczące wszystkich metod projekcyjnych odnoszą się więc także do niej.

Podstawy teorii projekcji wypracowane zostały przez psychoanalizę i psychologię postaci. Zgodnie z duchem teorii projekcji, osobowość jest niepowtarzalnym procesem, który organizuje otoczenie wokół siebie – kultura i osobowość są więc silnie ze sobą powiązane (Rembowski 1986).

Jedno z podstawowych założeń teorii projekcji mówi, iż człowiek organizuje materiał percepcyjny testu zgodnie ze sposobem, w jaki spostrzega rzeczywistość społeczną. W przypadku testów niepercepcyjnych przyjmuje się, iż forma organizowania materiału jest tożsama ze sposobem organizacji znaczeniowych elementów świata zewnętrznego.

Osobowość ma charakter holistyczny, dynamiczny i funkcjonalny – stanowi to podstawowe założenie na jej temat (Płużek 1966). Osobowość jest całością, strukturą podlegającą zmianom; jej funkcjonowanie i wpływ na zachowanie jednostki wynika z wzajemnego oddziaływania składowych elementów osobowości. Poszczególne jej właściwości oraz zachowania będące ich efektem pełnią względem całości określone funkcje (*ibid.*). Przyjmuje się, że zachowanie ujawnione przez osobę badaną pokazuje relacje pomiędzy poszczególnymi elementami osobowości, ich dynamikę i funkcje. Psychologia projekcji ujmuje funkcje psychiczne człowieka w relacji do jego osobowości. Twierdzenie Murraya (1938), iż „całość jest niezbędna do zrozumienia części, jak i części do zrozumienia całości”, obrazuje związek osobowości z innymi procesami psychicznymi i właściwościami człowieka.

Każdy akt poznania podlega waloryzacji, determinowanej przez wewnętrzny, subiektywny świat człowieka. Kolejne kontakty ze światem zewnętrznym zależą od tego subiektywnego wizerunku świata. Poznanie drugiego człowieka, kontakty interpersonalne podlegają analogicznym uwarunkowaniom. Jednak w tym przypadku waloryzacja jest bardziej skomplikowana z uwagi na to, że istotną rolę odgrywa tutaj mowa (II układ sygnałów). Ta sama wypowiedź może mieć różny sens nawet dla samego nadawcy, nie mówiąc już o odbiorcy. Świat zewnętrzny wraz z jego elementami jest oceniany przez pryzmat subiektywnych odczuć, wizji, ponieważ projektujemy wewnętrzny obraz na zewnątrz. Jest on zależny od naszych postaw, potrzeb, wyobrażeń, poglądów (Jung 1950).

POJĘCIE PROJEKCJI

Mechanizm projekcji polega na rzutowaniu na zewnątrz swoich odczuć. Termin „projekcja” został użyty po raz pierwszy w roku 1894 przez Freuda. Określił ją jako tendencję do przypisywania swoich własnych poglądów, pragnień, marzeń oraz uczuć innym ludziom, przy jednoczesnej obronie przed uświadomieniem sobie tego, że owe właściwości posiada się samemu (Freud, 1964). Projekcja ma tutaj charakter mechanizmu obronnego. Zdaniem Murraya, o projekcji świadczą następujące fakty:

- pojawienie się fałszywej, urojeniowej interpretacji – kiedy człowiek wierzy, że pewne osoby posiadają spostrzegane przez niego cechy, mimo że obiektywnie rzecz taka nie ma miejsca;
- przypisywanie drugiej osobie tendencji skierowanych ku innemu obiektowi lub wrogie tendencje w stosunku do siebie;
- kiedy przypisywana komuś cecha stanowi istotną właściwość osoby projektującej;
- kiedy treść projekcyjna nie jest akceptowana społecznie – wówczas jest spychana do podświadomości, a w konsekwencji osoba projektująca nie zdaje sobie sprawy z tego, iż stosuje projekcję;
- kiedy celem projekcji jest podtrzymywanie szacunku dla samego siebie, uwolnienie się od poczucia niższości, winy (za: Zubin, Eron, Schumer 1965, s. 2–4).

Wynika z tego, iż projekcja uniemożliwia obiektywny sąd o świecie – jest on zawsze zabarwiony wewnętrznymi emocjami, przeżyciami, porażkami.

Bellak w „zachowaniu projekcyjnym” dostrzega trzy aspekty: projekcyjny – dotyczący związku jakichś interpretacji z osobowością interpretującego, adaptacyjny – odnoszący się do popolitości, stereotypowości interpretacji, oraz aspekt ekspresyjny, czyli formalną stronę spostrzegania i werbalizacji (za: Lewicki 1969). Jung twierdził, iż projekcja jest integralną częścią nieświadomości, a więc nie ma życia psychicznego bez projekcji (1921). Znajduje się ona całkowicie poza świadomością. Jest procesem, który „się dzieje”, stanowi nieodłączny atrybut ludzkiej egzystencji. Występuje zawsze w stanach afektywnych i jest formą przystosowania (Jung 1950, s. 638).

Projekcja nie jest tylko mechanizmem obronnym. Przyjmuje się, iż jest także pewnym sposobem spostrzegania oraz procesem przypisywania swoich uczuć, myśli, potrzeb itp. innym osobom lub rzeczom (Laughlin 1963). Warren uważa, że projekcja jest tendencją do przypisywania światu zewnętrznemu stłumionych myśli, idei przy jednoczesnym nieuświadomianiu sobie ich źródeł, w wyniku czego treści owe odczuwane są jako pochodzące z zewnątrz (1934). Podobnie ujmują projekcję: Luckart, Dorsch i Rapaport. Ten ostatni uważa, iż projekcją jest każde zachowanie się człowieka. Cały świat stanowi projekcję postaw człowieka i dzięki tej ciągłej projekcji się utrzymuje (Rapaport 1942). Projekcja

stanowi o przystosowaniu się do środowiska, zmniejsza różnicę pomiędzy *ego* a otoczeniem. Natomiast zwolennicy psychologii uczenia się uważają, iż mechanizm projekcji uzależniony jest od różnorodnych społecznych warunków uczenia się.

Rembowski wymienia cztery określenia pojęcia „projekcja”: klasyczna (projekcja jako mechanizm obronny), atrybutywna, racjonalizująca oraz autystyczna (1986). W szerokim ujęciu projekcja utożsamiana jest z eksternalizacją (Rabin, 1960). Brzezińska natomiast uważa, że istnieje ścisły związek między ekspresją a projekcją – jej zdaniem terminy te się zająwiają (1984). Niektórzy wiążą projekcję z terminem „apercepcja”. Dla Sęk z kolei projekcja jest „cechą” procesów percepcji polegającą na subiektywizacji w odbiorze i przetwarzaniu sygnałów (1984, s. 9).

METODY PROJEKCYJNE

Metody projekcyjne bywają nazywane w psychologii „autoekspresywnymi” (Tyler 1967), co pozostaje w zgodzie z istotą zjawiska projekcji. U podstaw tych metod leży hipoteza projekcyjna Rapaporta, tj. założenie, że „wszelkie obserwowalne zachowania człowieka są ujawnianiem jego osobowości” (cyt. za: Rembowski 1986, s. 35). Generalnie wszystkie techniki projekcyjne opierają się na prawie „rzutowania czynników wewnętrznych na zewnętrzne i na odwrót, w zależności od tego, jaki jest charakter pól bodźcowych, z którymi się styka jednostka” (*ibid.*, s. 49).

Pierwszą metodą projekcyjną była metoda kojarzenia słów użyta przez Galtona w roku 1880. W roku 1921 pojawiła się metoda Rorschacha, zaś w roku 1935 Morgan i Murray opublikowały pierwsze prace dotyczące Testu Apercepcji Tematycznej. Natomiast w roku 1936 Cattell opisał swój test składający się z niekompletnych zdań. Terminu „metody projekcyjne” użył Frank, którego zdaniem przybliżają one osobowość i doprowadzają do ujawnienia sposobu organizacji subiektywnych doświadczeń. Przez analizę materiału projekcyjnego uzyskuje się wgląd w „prywatny świat” badanego (Frank 1948). Zrozumienie indywidualności, niepowtarzalności tego świata to cel badającego. Na osobowość należy patrzeć, zdaniem Franka, jako na dynamiczny proces, w którym jednostka przejawia ciąglą aktywność przy tworzeniu, podtrzymywaniu i obronie „osobistego świata”. Charakter i rodzaj bodźców używanych celem uzyskania projekcji jest niewyraźny, gdyż niemal każdy bodziec może być zastąpiony przez inny. W ujęciu Murraya metody projekcyjne są drogami pobudzenia wyobrażeń, wywoływania i eksponowania poszczególnych obrazów, fantazji, interakcji – są to więc techniki stymulujące (Murray, Kluckhohn 1953).

Nie wszystko prowadzi jednak do poznania istoty osobowości. Projekcja zawiera nie tylko czynniki nieuświadomione i obronne, ale także – uświadomione. Warren uważał, że każda percepcja może zawierać elementy projekcji (1934)

– o podobnych poglądach była już mowa. Istotne jest, aby badanie metodami projekcyjnymi miało charakter holistyczny. Przedmiotem takiego badania powinna być struktura wewnętrzna i właściwości osobowości. Cattell (1944) zauważył, iż występowanie klasycznie rozumianej projekcji w metodach projekcyjnych jest sprawą marginalną, dlatego też proponował określenie „testy dynamiczne” lub „testy mispercepcji” (błędnej percepcji).

Pomimo różnorodności technik zwanych projekcyjnymi, można wymienić ich wspólne cechy (Bell 1948):

1. Osoba badana nie zna celu badania. Ekspozowane bodźce ukazują cel jedynie częściowo lub w ogóle go nie ujawniają.
2. Przy interpretowaniu kładzie się nacisk na elementy indywidualne, wyrażające się w różnorodnych formach zachowania.
3. Zachowania stanowią zorganizowaną, uzależnioną od osobowości całość, co utrudnia wprowadzenie analizy ilościowej.

Reakcje jednostki na bodźce projekcyjne traktuje się z założenia jako zorganizowane w pewną całościową strukturę, której poznanie stanowi podstawę ich interpretacji. Założenia niniejsze zasadniczo wypracowano na gruncie psychologii postaci i psychologii głębi – trzecim źródłem była psychologia kliniczna. Wiedza dotycząca zaburzeń zachowania, relacji między mechanizmami zaburzonymi i normalnymi, a zwłaszcza opis tych zaburzeń wykorzystywany jest przez psychologów projekcji. Czwartym źródłem psychologii projekcyjnej jest antropologia kulturowa, która dostarcza wiedzy o społecznych i kulturowych determinantach osobowości, natomiast piątym źródłem są badania nad uczeniem się (psychologia eksperymentalna, a częściowo psychologia postaci). Generalnie teoretycy psychologii projekcyjnej wymieniają następujące cechy zachowania się:

- osobowość jest procesem dynamicznym, posiadającym „całościową organizację” i nadającym zachowaniu spójność i jedność;
- struktura jednostki rozwija się dzięki wpływowi różnorodnych czynników fizjologicznych, fizycznych oraz psychologiczno-społeczno-kulturowych;
- ludzkie zachowanie można interpretować w kategoriach „teorii pola” – jako wypadkową wewnętrznych sił jednostki i czynników zewnętrznych;
- poznanie jednostki to poznanie jej „osobistego świata”, czyli całości osobowości;
- ważną rolę – obok świadomej – odgrywa motywacja nieświadoma – w sytuacjach nieustrukturalizowanych zwiększa się prawdopodobieństwo dotarcia do nieświadomych pokładów.

Diagnoza osobowości na podstawie metod projekcyjnych jest możliwa dzięki czterem zasadniczym właściwościom zachowania osób badanych: spontaniczności, indywidualności, kreatywności i podmiotowości (Stasiakiewicz 1994). Spontaniczność polega na tym, że zachowanie wywołane w trakcie badania jest niezamierzone i wcześniej nieprzygotowane. Kreatywność wynika z dywergen-

cyjnego charakteru badania. Indywidualność polega na tym, że jednostka w sposób specyficzny i typowy dla siebie nadaje znaczenie bodźcom testowym. Natomiast podmiotowość zachowania wynika z faktu, iż jest ono zdeterminowane osobowością badanego. Cechy materiału percepcyjnego współdeterminują istnienie wspomnianych właściwości. Zakłada się, że materiał powinien być wieloznaczny, a instrukcja niedyrektywna, nienormatywna (*ibid.*). Interpretacja wyników opiera się zasadniczo na dwu dyrektywach. Przede wszystkim: diagnoza ma charakter całościowy, to znaczy istotne są dla niej konfiguracje cech, relacje pomiędzy cechami, a nie pojedyncze cechy. Ponadto zachowania w testach projekcyjnych są symptomami cech osobowości przyjętych przez daną teorię na podstawie znaczeń tych zachowań (Holt 1971). Jedne z najbardziej ogólnych zasad interpretacji w testach projekcyjnych przedstawił Klopter w roku 1939. Autor ten sformułował trzy zasady (za: Stasiakiewicz 1994):

- konfiguracji (interpretacja jednego fragmentu zachowania musi być potwierdzona przez inne typy reakcji);
- proporcjonalnego występowania (określoną cechę porównuje się z innymi cechami u tej samej osoby oraz u innych osób);
- analizy sekwencyjnej (analiza kolejności pojawiania się zachowań).

Istnieje ścisły związek teorii percepcji z teorią projekcji. Psychologowie uważają, iż bodźce o najmniej wyraźnej strukturze są najlepszym materiałem prowokującym rzutowanie cech zachowania. „Hipoteza poziomów” mówi, iż istnieje odwrotnie proporcjonalna zależność między stopniem strukturalizacji bodźców a poziomem kontroli impulsów. Im większa wieloznaczność, to znaczy mniejsza strukturalizacja bodźców, tym większe prawdopodobieństwo rzutowania nieświadomych cech osobowości (Stone, Dellis 1989). Psychologia projekcji znalazła wielu zwolenników, ale też spotkała się z krytyką. Niektórzy twierdzą, iż metody projekcyjne, pomimo iż są bardzo diagnostyczne, nie powinny być stosowane bezkrytycznie. Na przykład Allport uważa, że metody projekcyjne są znacznie bardziej diagnostyczne dla osób z zaburzeniami niż dla zdrowych (za: Chlewiński 1987). Sam Frank, twórca terminu „techniki projekcyjne”, uważa, iż niewłaściwe jest przecenianie roli podświadomości w materiale percepcyjnym, a niedocenywanie roli procesów poznawczych i uczenia się. Eysenck wątpi w rzetelność i trafność diagnoz opartych na technikach projekcyjnych, gdyż najczęściej interpretacje takie mają charakter ogólnikowy, stosuje się w nich wieloznaczne i niejasne terminy, a także zauważa się subiektywność u eksperymentatora (1960). Wydaje się, że takie zarzuty mogą się odnosić jedynie do niektórych testów i do niektórych wniosków. Zarzut dotyczący ogólnikowego charakteru interpretacji można by odnieść do wszystkich testów psychologicznych.

Bardzo ostrej krytyce testy projekcyjne poddaje Zawadzki (1970). Podważa on założenia o holizmie, stałości i spójności takiego zachowania, a mechanizm projektowania nieświadomych cech w sposób symboliczny uznaje za nie

udowodniony naukowo. Wydaje się, iż holistyczne podejście do badania osobowości zostało dostatecznie udowodnione eksperymentalnie (psychologia postaci, Lewin, Nuttin, Witkin, Abt). Potwierdzają to również dzieła filozofów: Arystotelesa, Platona, Kanta czy innych. Natomiast kwestia interpretacji symboli, odczytywania znaczeń w testach wydaje się wymagać pewnego dopracowania empirycznego, przynajmniej odnośnie do niektórych metod. Zarzuty pod adresem metod projekcyjnych dotyczą głównie ich niedopracowania statystycznego. Vernon stwierdza, iż na efekt badania ma wpływ nastawienie do badań oraz stan badanego i badającego (1964). Wydaje się, iż podobne czynniki mogą mieć bardzo istotny wpływ na wyniki metod kwestionariuszowych. Vernon przytacza badania, w których udowadnia, iż na jakość interpretacji przy stosowaniu technik projekcyjnych ma wpływ osobowość i zachowanie się eksperymentatora (*ibid.*). Świadczy to o niskiej rzetelności konsensusyjnej, np. „technika Rorschacha, którą uważano za rodzaj promieni Roentgena, okazała się przy dokładnym przebadaniu zwierciadłem, w którym odbija się osoba badana, badający, sytuacja i ich interakcje” (Zawadzki, 1970 s. 270). Wydaje się jednak, iż takie same czynniki decydują o obrazie wyników uzyskanych innymi metodami.

Inne zarzuty dotyczą niskiej trafności technik projekcyjnych. O niskich korelacjach wyników testów projekcyjnych z wynikami uzyskanymi innymi metodami mówią: Zawadzki (1970), Vernon (1964), Eysenck (1960, 1965) i Kreutz (1962). Oczywiście spotyka się też doniesienia o pozytywnych, zadowalających współczynnikach trafności (Schaie, Heiss 1964). Słuszne wydaje się stanowisko Cronbacha (1960), że pewne mankamenty metodologiczne nie powinny prowadzić do negacji metody, do jej dyskwalifikowania. Cronbach uznaje, iż zasadniczym problemem jest tutaj brak odpowiedniego opracowania statystycznego, a nie istota metod projekcyjnych.

Cattell stwierdza, że metody tzw. obiektywne (to jest kwestionariuszowe), zawierają również szereg mankamentów, na przykład – odpowiedzi badanego zależą od jego motywacji, oceny siebie samego, skłonności do odpowiadania na „tak” czy na „nie” (1957). Podkreśla, iż najcenniejsze pytania kwestionariusza to te, w których badany nie jest w stanie zorientować się, jakie cechy osobowości one mierzą. Warto zaznaczyć, iż są to pytania charakterystyczne dla metod dynamicznych, to jest opartych na teorii projekcji. W pewnych sytuacjach badany może celowo wyolbrzymiać błahę trudności, konflikty itp., ukrywając jednocześnie poważne, rzeczywiste problemy. Hilgard uważa, iż tak zwana zmienna aprobaty społecznej jest bardzo istotna dla obiektywności badania kwestionariuszowego (1967). Oprócz tej zmiennej może wystąpić jeszcze inna, tj. np. tendencja do zgadzania się, która może działać niezależnie od poprzedniej i jednakowo fałszować wyniki testu. Nie znaczy to jednak, iż wykazywanie niedoskonałości technik kwestionariuszowych usprawiedliwia słabości testów projekcyjnych – wskazuje to jedynie na braki zarówno jednych, jak i drugich, a w konsekwencji na potrzebę doskonalenia metodologicznego obu tych metod.

Oprócz pewnych wad, o których była już mowa, wymienia się szereg zalet, które należy tu przytoczyć. Wielu badaczy potwierdza, iż istnieją różnice w reakcji na bodźce pomiędzy osobami zdrowymi a z zaburzeniami (Abt, Bellak 1950). Potwierdzono też związek pomiędzy rodzajem percepcji człowieka a innymi elementami struktury osobowości (Witkin 1962). Wpływ osobowości na spostrzeganie potwierdza szereg badań eksperymentalnych. Osobowość wpływa bowiem na selektywność spostrzegania pewnych bodźców, owa zaś selektywność jest funkcją czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Stopień zabarwienia spostrzeganych bodźców treścią subiektywną zależy w dużej mierze od obrazu samego siebie i najsilniej występuje w patologicznych zaburzeniach osobowości (Płużek 1965). Metody projekcyjne docierają „poniżej barier i fasad, do głębszych potrzeb i sił dynamicznych osobowości” (Vernon 1964, s. 150). Badani nie znają interpretowania ich wypowiedzi, a to prowadzi do mniejszej ilości zafałszowań. Przy wielu testach projekcyjnych nie korzysta się z wypowiedzi werbalnych – taki stan rzeczy zmniejsza poczucie zagrożenia i wywołuje reakcje charakteryzujące się mniejszą samoświadomością, co w konsekwencji daje bardziej obiektywne informacje niż uzyskane w badaniach, w których osoba badana uświadamia sobie, w jakim świetle dana wypowiedź ją przedstawia.

Z przytoczonych poglądów wynika, że pomimo pewnych metodologicznych mankamentów metody projekcyjne można uznać za uprawnione do używania w celach badawczych, diagnostycznych czy terapeutycznych (Vernon 1964). Mogą one dostarczać wielu istotnych informacji na temat osobowości człowieka. Rodzi się jednak potrzeba przeprowadzenia poprawnych od strony metodologicznej badań walidacyjnych tych technik, konieczność opracowania bardziej obiektywnych metod oceny i interpretacji, a także standaryzacji. Nie można też traktować wszystkich metod projekcyjnych jednakowo, na przykład Test Wartegga uzyskał wysokie współczynniki zgodności z kryterium zewnętrznym (0,70–0,74; Kościuch 1990). Wielu opracowań doczekał się również Test Apercpcji Tematycznej czy Test Rorschacha.

Przytoczone poglądy na temat założeń teoretycznych, jak też niektóre walory czy zarzuty metodologiczne, odnoszą się doskonale do psychologicznej analizy pisma.

ZAŁOŻENIA PSYCHOLOGII PISMA

Podstawą psychologicznej analizy pisma jest założenie, iż pismo człowieka jest niepowtarzalne, zindywidualizowane, czyli w pewnym sensie unikalne. Ową unikalność warunkuje zarówno indywidualność psychiczna, jak i kostno-mięśniowa człowieka. Udowodniono, iż pomiędzy psychofizycznymi właściwościami człowieka a jego pismem istnieje ścisła jedność (Kirk 1953). Zasadniczo związek zachodzi również między językiem a pismem. W toku rozwoju człowieka wiele

działań podlega procesowi indywidualizacji – między innymi procesowi temu podlega także język człowieka, a wraz z nim i pismo (Gutekunst 1961; Horoszowski 1949; Wallner 1972; Czeczot, Czubalski 1970). Efektem tegoż procesu jest fakt, iż każdy człowiek posiada właściwy sobie charakter pisma (Solange-Pellat 1927). Wallner uzasadnia ten fakt następująco: każda osoba umiejąca pisać rozwija swoją indywidualną motorykę pisania, która pozostaje niezmienna w ciągu dłuższego czasu. Ta specjalna forma motoryki prowadzi do uwypuklenia określonych zmiennych graficznych, które w sumie dają obraz pisma typowy dla danego osobnika. W roku 1927 zostały opublikowane *Prawa pisma* (Solange-Pellat), które stanowią fundamentalne założenia analizy pisma. Pierwsze z nich mówi, że gest graficzny jest pod bezpośrednim wpływem mózgu; forma pisma nie zależy więc od narządu piszącego (np. stopy czy ręki), o ile narząd ten funkcjonuje prawidłowo. Drugie prawo traktuje o rozkładzie natężenia i stwierdza, iż większy nacisk jest na początku kreślenia. Trzecie dotyczy modyfikacji: implikuje ona pojawienie się w piśmie śladów na nią wskazujących (próba podrabiania pisma pozostaje widoczna w postaci określonych śladów). Czwarte prawo dotyczy warunków zewnętrznych, w jakich się pisze, i zgodnie z nim w piśmie pozostaje ślad takich warunków. Fundamentalne prawo mówi o tym, iż mechanizmy fizjologiczne, które decydują o gestach piszącego, są zależne od stanu organizmu (systemu nerwowego) i gesty nie zmieniają się, o ile ów stan się nie zmienia. Ciekawym przykładem mogą być eksperymenty przeprowadzane w czasie hipnozy. Obserwowano zmiany pisma w zależności od typu sugestii (Saudek 1954).

Prawa powyższe były wielokrotnie krytykowane, jednak stanowią istotny wkład w teoretyczne podstawy grafologii. Pismo jest czynnością w dużym stopniu zautomatyzowaną, stąd niektórzy twierdzą, iż „nie wszystko da się wytłumaczyć typem piszącego, tj. jego osobowością” (Callewaert 1962, s. 165). Pomimo to psychologowie twierdzą, iż grafizm człowieka odzwierciedla jego charakter. To założenie jest niejako kontynuacją pierwszego, mówiącego o niepowtarzalności pisma. Bezpośrednio obserwowalne znaki graficzne zawierają w sobie dane na temat osobowości czy innych właściwości ich autora. Poszukiwanie związków pomiędzy tymi psychologicznymi danymi a znakami pisma stanowi od dawna centralny problem grafologii (Teillard 1968).

PISMO A INNE FORMY EKSPRESJI

Pismo jest jedną z form ekspresji człowieka. Moretti uważał, iż każdy gest człowieka jest reprezentacją jego indywidualności psychosomatycznej. Pismo jest jednym z gestów, a więc doskonałym materiałem diagnostycznym (za: Torbidoni, Zanin 1993). Gest pisania można porównać do innych gestów – z badań nad komunikacją niewerbalną wynika, iż np. pozycja ciała, sposób

podawania dłoni, ubiór mają określoną konotację psychologiczną (Robert 1986, Zawadzki 1970). Dlatego też holistyczne traktowanie człowieka i różnych jego właściwości w duchu teorii projekcji jest wysoce uzasadnione – dzięki temu pojawiają się możliwości pośredniego poznania jednych poprzez drugie. Grafizm jest formą ekspresji, dlatego też można go interpretować podobnie jak inne formy ekspresji. Na przykład wiele wspólnego z analizą pisma ma psychologiczna interpretacja rysunku. W aspekcie ekspresyjnym rysunek traktuje się jako czynność należąca do tej samej klasy co gesty, mimika, taniec czy mowa (Arend 1950). Zdaniem Sękowej, aspekt projekcyjny rysunku polega na projekcji formalnych cech osobowości człowieka (Sęk 1984). Analogiczna sytuacja ma miejsce w przypadku pisma – więc osobowość determinuje formę grafizmu. Założenie takie zostało potwierdzone przez wielu badaczy (Saudek, Klages, Moretti i inni). Proces indywidualizacji różnych form ekspresji jest zdeterminowany właściwościami i funkcjonowaniem centralnego układu nerwowego. Teorie psychologii pisma akcentują ścisły związek między grafizmem a mózgiem człowieka (Solange-Pellat 1927). To wydaje się zasadniczą przyczyną indywidualizacji pisma. Związek pomiędzy funkcjonowaniem układu nerwowego a pismem zajmował szczególnie badaczy z nurtu fizjologicznego. Pophal wyróżnia typy pisma w zależności od ośrodka kierowania aktem pisania, np. korykalne (ośrodek: kora mózgowa) czy subkorykalne (ośrodek: rdzeń mózgowy).

Sposób pisania jest ponadto przejawem ogólnej właściwości kinetycznej człowieka. Zachowania ekspresyjne generalnie charakteryzują się określonym rytmem – pisanie również cechuje się rytmem, zdeterminowanym ogólną właściwością kinetyczną (Allport 1949). Pisanie, jako czynność złożona, kontrolowane jest przez wyspecjalizowane obszary mózgu, np. związane z analizą i syntezą wzrokową, czy też zapewniające globalne przetwarzanie informacji (czyli trzeciorzędowe obszary kory mózgowej). Ważną rolę odgrywają także motoryczne i czuciowe obszary mózgu (Kaczmarek 1994).

Przeróżne formy ekspresji człowieka, np. rysunki, gesty, a także i pismo, są powiązane z szeregiem procesów dziejących się w organizmie człowieka, w jego psychice. Poglądy tego typu wydają się oczywiste, analiza związku ciała z psychiką została ugruntowana na bazie teorii organicystycznej. Stanowisko holistyczne reprezentował np. Meyer czy psychosomatyk Dunbar (za: Hall, Lindzey 1994). Goldstein – czołowy rzecznik teorii organicystycznej – uważał, że organizm zawsze zachowuje się jak jednolita całość. Założenie o ciągłości i rozwojowej jednolitości natury ludzkiej ma bardzo istotne znaczenie badawcze. Wszystkie zjawiska psychiczne są ściśle powiązane z całym organizmem. Ma to bardzo istotne znaczenie dla wszystkich metod diagnostycznych opartych na ekspresji. Podobnie ma niewątpliwe znaczenie dla analizy pisma. Tak więc człowiek nie tylko tworzy zgodnie ze swoją psychiką, ale też organizuje sobie otoczenie w taki sposób, w jaki ona mu to dyktuje. „W gestach, słowach, czynnościach wyrażają się temperament, typ inteligencji” (Tatarkiewicz 1962,

s. 49). Faktem staje się to, że grafizm jest swego rodzaju obrazem projekcyjnym. Wydaje się, że obraz projekcyjny w dużej mierze jest produktem dawnych doświadczeń i przeżyć i prawdopodobnie dlatego tak wysoko koreluje z cechami osobowości i uczuciami (Rembowski 1986). Wobec tego istnieje uzasadnione przypuszczenie, iż osobowość koreluje z grafizmem człowieka.

BIBLIOGRAFIA

- Abt L. E., Bellak L., *Projective Psychology*, Alfred A. Knopf, New York 1950.
- Allport G. W., *Personality, a Psychological Interpretation*, Constable and Comp., London 1949.
- Arend R., *Zaburzenia rysunkowe (dyspinksje)*, PZWL, Warszawa 1950.
- Auzias M., Denner A., Ajuriaguerra (de) J., *L'évolution de l'écriture et ses difficultés*, Delachaux-Niestlé, Paris 1978.
- Bell I. E., *Projective Techniques: A Dynamic Approach to the Study of the Personality*, Longmans, Green and Company, New York 1948.
- Brzezińska A., *Ekspresja twórcza a projekcja*, [w:] H. Sęk (red.), *Metody projekcyjne – tradycja i współczesność*, UAM, Poznań 1984.
- Callewaert H., *Graphologie et physiologie de l'écriture*, Nauwelaerts, Paris 1962.
- Cattell R. B., *Personality, Motivation Structure and Measurement*, World Book Company, New York 1957.
- Cattell R. B., *Projection and the designs of projective tests of personality*, „Char. and Person.” 1994, nr 12, s. 175–194.
- Chlewiński Z., *Postawy a cechy osobowości*, TN KUL, Lublin 1987.
- Chłopicki W., Olbrycht J. S., *Wypowiedzi na piśmie jako objawy zaburzeń psychicznych*, PZWL, Warszawa 1959, 1992, s. 48–60.
- Cronbach L. I., *Essentials of Psychological Testing*, Harper, New York 1960.
- Czczot Z., Czubalski M., *Zarys kryminalistyki*, cz. II, Wyd. UW, Warszawa 1970.
- Encyklopedia popularna*, PWN, Warszawa 1962.
- Encyklopedia powszechna*, t. XX, PWN, Warszawa 1965.
- Eysenck H. J., *Experiments in Personality*, vol. II, *Psychodynamics and Psychodiagnostics*, London 1960.
- Eysenck H. J., *Sens i nonsens w psychologii*, PWN, Warszawa, 1965.
- Frank L. K., *Projective Methods*, Thomas, Springfield 1948.
- Freud S., *Über einen autobiographischen beschriebenen Fall von Paranoia*, Gesammelte Werke, Band VIII, Frankfurt/M 1964.
- Gutekunst W., *Kryminalistyka*, Wyd. Prawnicze, Wrocław 1961.
- Hall C. S., Lindzey G., *Teorie osobowości*, PWN, Warszawa 1994.
- Hilgard E., *Wprowadzenie do psychologii*, PWN, Warszawa 1967.
- Holt R. R., *Assessing Personality*, Harcourt Brace, New York 1971.
- Horoszowski P., *Chaotyczny intuicjonizm czy wiedza?*, Warszawa 1949.
- Jung C. G., *Psychologische Typen*, Zürich 1950.
- Kaczmarek B. L. J., *Mózg, język, zachowanie*, UMCS, Lublin 1994.
- Kegel Z., *Dowód z ekspertyzy pismoznawczej w polskim procesie karnym*, Ossolineum, Wrocław 1973.
- Kirk P., *Crime Investigation*, Physical Evidence and Police Laboratory, New York 1953.
- Kreutz M., *Metody współczesnej psychologii*, PWN, Warszawa 1962.
- Laughlin H. P., *Mental Mechanismus*, Bosterworths, Washington 1963.
- Lewicki A., *Testy projekcyjne*, [w:] A. Lewicki (red.), *Psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa 1969.
- Michon J. H., *Méthode pratique de graphologie*, Garnier Freres, Paris 1899.

- Murray H. A., *Explorations in Personality*, Oxford Press, New York 1938.
- Murray H. A., Kluckhohn C., *Outline of a conception of personality*, [w:] Kluckhohn C., Murray H. A., Schneider D. (red.), *Personality in Nature, Society and Culture*, Klopff Edit., New York 1953.
- Płużek Z., *Podstawowe założenia teoretyczne psychologii projekcyjnej*, Rocznik Filozoficzny Uniwersytetu w Lublinie 1966, nr 4.
- Płużek Z., *Wartość testu WISKAD-MMPI dla diagnozy różnicowej w zakresie nozologii psychiatrycznej*, Kraków 1965.
- Rabin A. J., *Projective methods and projection in children*, [w:] A. J. Rabin, M. D. Harworth (red.), *Projective Techniques with Children*, Grune and Stratton, New York, London 1960.
- Rapaport D., *Principles underlying projective techniques*, *Character and Personality* 1942, nr 3.
- Rembowski J., *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*, PWN, Warszawa 1986.
- Robert N., *Votre écriture: Que pent la graphologie?*, Ramsay, Paris 1986.
- Saudek R., *The Psychology of Handwriting*, Allen and Unwin, London 1954.
- Schaie K. W., Heiss R., *Color and Personality. A Manual for the Color Pyramid Test*, Hans Huber Publishers, Bern–Stuttgart 1964.
- Sęk H., *Metody projekcyjne – tradycja i współczesność*, UAM, Poznań 1984.
- Solange-Pellat E., *Les lois de l'écriture*, Vuibert, Paris 1927.
- Stasiakiewicz M., *Podmiotowe i sytuacyjne wyznaczniki badania testem Rorschacha*, UAM, Poznań 1994.
- Stone H. K., Dellis N. P., *Empiryczna eksploracja „hipotezy poziomów”*, [w:] M. Stasiakiewicz (red.), *Wybrane zagadnienia metod projekcyjnych*, PTP, Warszawa 1989.
- Tatarkiewicz W., *Ekspresja i sztuka. Estetyka*, 1962, s. 49.
- Teillard A., *L'âme et l'écriture*, Édit. Tradition, Paris 1968.
- The Columbia Encyclopedia*, t. 1, Kurtz (ed.), Columbia Univers. Press, New York 1954.
- Torbidoni L., Zanin L., *Manuel de graphologie. Théorique et pratique*, Éd. Frison-Roche, Paris 1993.
- Tyler L. E., *Testy i pomiary w psychologii*, PWN, Warszawa 1967.
- Vernon Ph. E., *Personality Assessment: a Critical Survey*, Methuen and Co. Ltd, London 1964.
- Wallner T., *Die grundliegenden Arbeitshypothesen der Schriftpsychologie und ihre Verifikation*, *Zeitschrift für Menschenkunde* 1972, nr 3.
- Warren H. C., *Dictionary of Psychology*, Boston 1934.
- Witkin H. A., *Psychological Differentiation*, Kegan, Studies of Development, London 1962.
- Zawadzki B., *Wstęp do teorii osobowości*, PWN, Warszawa 1970.
- Zubin J., Eron L. D., Schumer F., *An Experimental Approach to Projective Techniques*, Wiley, New York 1965.

SUMMARY

The present paper is meant to show man's handwriting as one of the forms of expression with considerable diagnostic values. The introduction discusses the notion of handwriting and the theoretical concepts which form the basis of handwriting analysis. The psychological analysis of handwriting is presented as a projective method, hence the theory of projection is quite broadly discussed. The process of expression contains a number of projection elements, so the notions of "expression" and "projection" are closely interrelated. The analysis of different forms of man's expression has been practised by psychologists for years, that is why handwriting can also be a valuable material for such analyses. It is a form of graphic expression through which man projects his psychical properties.

